

РАНЬОСАРМАТСЬКИЙ ПЕРІОД У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

О. В. Симоненко

У статті розглядаються історичні та археологічні джерела II—I ст. до н. е., що пов'язуються з ранньосарматськими племенами, які переселились у цей час на землі колишньої Скіфії. На підставі критичного аналізу повідомлень античних авторів та всебічного розгляду археологічних пам'яток пропонується визначити час появи ранніх сарматів на Україні II ст. до н. е. Аналіз поховального звичаю та матеріальної культури розкриває зв'язки причорноморських пам'яток із східносарматським світом та місцеві особливості, зокрема, орієнтацію у північному секторі.

У сучасній науці існують досить полярні точки зору щодо часу та характеру проникнення сарматів західніше Дону: кінець IV — початок III ст. до н. е. (Д. О. Мачинський, Т. Сулімірський, О. М. Щеглов), середина — друга половина III ст. до н. е. (М. І. Ростовцев, К. Ф. Смирнов, П. Й. Каришковський, В. Є. Максименко, В. І. Костенко), II — початок I ст. до н. е. (М. П. Абрамова, Я. Харматта, О. В. Симоненко, С. В. Полін)¹. Такі різні думки висловили фахівці, у розпорядженні яких були дві категорії джерел — свідчення античних авторів та археологічні матеріали. Але якщо останні з часом зросли набагато (тому деякі хиби попередників зрозумілі й можуть бути пояснені), то перші аж ніяк не змінилися, і автори різних гіпотез оперували й оперують практично одними й тими ж історичними повідомленнями. Що ж до розбіжностей у поглядах дослідників, то вони, вірогідно, спричинилися через те що результати аналізу стародавніх текстів багато в чому залежали від критичності підходу та коректності використання даних джерел, що я й спробую нижче показати. Попередньо треба зауважити, що тенденція подавнення дати проникнення сарматів до Скіфії виходила з прийнятого а priori зв'язку цієї події з занепадом та загибеллю скіфської степової культури, пам'ятки якої невідомі після початку III ст. до н. е. Відповідно ця тенденція завжди була зумовлена бажанням (або, як здавалося авторам гіпотез, необхідністю), «зімкнути» найпізніші скіфські пам'ятки Північного Причорномор'я із найранішими сарматськими.

Прийнято вважати, що вперше слово «Сарматія» з'явилося в праці Геракліда Понтійського (380—310 рр. до н. е.), яка, до речі, невідома. Посилання на нього є у автора III ст. до н. е. Антигона з Карісти, який, в свою чергу, посилається як на джерело на Каллімаха (310—235 рр. до н. е.): «Каллімах каже, що Гераклід пише про одне озеро в Сарматії, буцімто жоден птах не перелітає його, а якщо який наблизиться, то вмирає від смороду» (Ant.) Д. О. Мачинський, який аналізував це повідомлення, звертає увагу, що пізніше, повторюючи дані Геракліда, Ісігон Нікейський та Сотіон замінюють слово «Сарматія» на «земля савроматів»². Така заміна цілком на кшталт грекомовних авторів античності. Але це міркування зовсім не підтверджує (як у цьому впевнений Д. О. Мачинський), що в оригіналі (у Геракліда) було вжито термін «Сарматія», його ж міг ввести й Антигон, скориставшись, як Ісігон та Сотіон, знайомим йому терміном. Вся ця невизначеність* не дозволяє, як на мене, вважати працю Геракліда твердим свідченням існування Сарматії в IV ст. до н. е.

* Я залишаю осторонь дуже сумнівну тотожність фантастичного озера, яке вбиває птахів своїм смородом, із Сивашами, в чому впевнений Д. О. Мачинський — для цього дослідника взагалі є характерною повна довіра до будь-яких даних античних авторів та, відповідно, намагання знайти їм будь-які підтвердження на географічній карті. Скажу лише, що за даними палеогеографії Сиваші у сучасному вигляді сформувалися вже після фанаторійської регресії, ймовірно, наприкінці I тис. до н. е. та, швидше за все, за часів Геракліда не існували.

Доказом проживання сарматів у Європі (тобто на правому березі Дону) вже наприкінці IV ст. до н. е. вважаються дані Євдокса Книдського та періпл Псевдо-Скілака. Євдокс, який писав близько 370—365 рр. до н. е., локалізує поблизу Танаїса якихось сірматів. У періплі Псевдо-Скілака (близько 338 р. до н. е. йдеться: «Поza скіфами сірмати народ та річка Танаїс, що є межею між Європою та Азією»). Порядок переліку здається дослідникам доказом перебування сарматів саме на правобережжі Дону. Вірогідно, це перенапруження джерела, адже й вказівку Євдокса ("поруч") можна за бажанням поширити на обидва береги Дону. Якщо підходити до пасажу Псевдо-Скілака неупереджено, то важко вбачати в ньому свідoctво проживання сірматів тільки на правому березі (в Європі античних авторів). Крім того, етнікон *sugmatae* ніхто з дослідників не ототожнює з сарматами, він вважається належним одній з груп пізніх савроматів³. Перебування останніх по обидва береги Танаїсу на схід від скіфів ні в кого не викликає сумніву, але ніякою мірою не датує час появи західніше Дону с а р м а т і в.

Вважають, що одним з найраніших писемних свідoctв перебування сарматів у Північному Причорномор'ї є легенда про Амагу, переказана Полісном (I ст. н. е.). Вона, за М. І. Ростовцевим, сходить до історичних реалій кінця III ст. до н. е.⁴, відбитих у праці історика Філарха, який змалював події 272—220 рр. до н. е.⁵. Визнаючи авторитет М. І. Ростовцева як видатного антикознавця, не можна не відзначити, що легенда про Амагу — лише легенда, і саме тому повноцінним джерелом бути не може. Дата та реальність подій, пов'язаних з діяльністю Амаги, точно не встановлюються.

До цього ж кола джерел належить мирна угода 180—179 рр. до н. е. припонтійських держав, в якій брали участь Херсонес, Фарнак I Понтійський та «цар європейських сарматів Гатал» (Polib. XXV, 2, 12). На підставі титула («європейських») Гатал вважався ватажком сарматів, які мешкали поміж Доном та Дніпром (в Європі античних авторів). Слід зауважити, що археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я (див. далі) не виключають таку можливість. Проте в останні роки з'явилась добре обгрунтована точка зору, що володіння Гатала знаходились у Прикубанні⁶.

Одним з доказів ранньої дати проникнення сарматів не лише у степи між Доном та Дніпром, але й за Дніпро П. Й. Каришківський, К. Ф. Смирнов та Д. О. Мачинський вважали ольвійський декрет на честь Протогена, найвірогідніша дата якого — кінець III — перші десятиріччя II ст. до н. е.⁷. Саї на чолі з Сайтафарном, згадувані в ньому, виходячи з даних лінгвістики, можуть, на думку вказаних дослідників, бути ототоженні з сарматами. Я докладно аналізував цю гіпотезу⁸ й дійшов висновку, якщо саї Сайтафарна й були сарматами, то мешкали на Дону або Кубані, звідки здійснювали наїзди на Ольвію — адже пам'ятки будь-якої кочової культури часу декрету (а тільки з такими можна ототожнювати могутніх саїв — «царських») західніше цих територій невідомі. Інакше кажучи, певна неясність джерела вимагає від нас замість твердження «саї та Сайтафарн були сарматами» обмежитися фразою «саї могли бути сарматами».

С. В. Полін вважає, що про появу сарматів у Північному Причорномор'ї близько середини II ст. до н. е. побічно свідчать Дельфійські манумісії, де згадуються сармати-раби⁹. Але, поперше, з документа не виходить з усією очевидністю саме північнопричорноморське походження цих рабів (в середині II ст. до н. е. сармати жили не тільки там), а, по-друге, час появи сарматів-рабів в Елладі не обов'язково має збігатися із часом їхньої появи у Північному Причорномор'ї.

Дуже поширеною є думка, що в «Історичній бібліотеці» Діодора Сицилійського описаний факт завоювання Скіфії сарматами. Уважний аналіз тексту не дозволяє, проте, вбачати в ньому ані доказу ранньої дати проникнення сарматів у Скіфію, ані взагалі її завоювання останніми¹⁰. Перш за все, Діодор писав цю працю в I ст. до н. е. й ніяк не датував події, про які розповідав. Ця дата, як її звичайно визначають (II ст. до н. е.), була запропонована на підставі тих небагатьох раньосарматських поховань Північного Причорномор'я, які належали до цього часу. Далі, в праці Діодора йдеться про с і в р о м а т і в, а не сарматів. Контекст уривку (спочатку розповідь про

«переселення» савроматів скіфами з Мідії, потім пасаж про спустошення Скіфії савроматами «багато років по тому», далі хронологічно пов'язана з ним розповідь про завоювання Скіфії амазонками) говорить, що події, про які розповів Діодор, якщо й відбувалися, то за доби скіфської архаїки, в VI—V ст. до н. е. Термін «багато років по тому» надто розмитий, щоб стверджувати, що «багато років» — це саме 400 (з VI до II ст. до н. е.). Нарешті, у Діодора немає й натяку на те, що після «спустошення» та «перетворення на пустелю» значної частини Скіфії вона припинила своє існування. Навіть прийнявши на віру реальність подій, змальованих Діодором, ми не маємо ніяких підстав вбачати в них датування війни саме II, а не, припустимо, V або IV ст. до н. е. (до речі, про вірогідність якихось зіткнень між скіфами та савроматами в ці часи побічно свідчить «Токсарис» Лукіана Самосатського).

Достовірним документальним свідченням перебування сарматів західніше Дону можна вважати херсонеський декрет на честь Діофанта та «Географію» Страбона. В обох джерелах йдеться про участь воїв сарматського племені роксолан у війні кримських скіфів проти Херсонеса та понтійського регіментаря Діофанта 112—110 рр. до н. е. Крім того, у праці Страбона перелічуються й інші сарматські племена, а щодо роксолан, то їхня територія чітко окреслюється — «між Танаїсом та Борисфеном».

Таким чином, об'єктивний аналіз більшості історичних джерел, які розповідають про проникнення сарматів до Північного Причорномор'я немовби у IV—III ст. до н. е., не дає підстав вважати їх такими. Одні з них містять легенди та перекази або недостовірні відомості, інші, не мають твердої дати зображуваних подій, або ж розповідають не про сарматів. Впевнено можна стверджувати лише одне — раніше II ст. до н. е. свідчення про сарматів як мешканців степів Північного Причорномор'я у античних авторів відсутні.

Певно, що за найнадійніше джерело при роз'язанні цього питання мають правити дані археології (недарма у розпорядженні прихильників найранішої дати «вторгнення» сарматів до Скіфії їх немає). Кількість ранніх сарматських поховань та випадкових знахідок цього часу, що залучають до вирішення проблеми, різна: М. П. Абрамова використала 18 пам'яток III—II ст. до н. е.¹¹, які були відомі на час написання її праці між Дніпром та Доном, В. І. Костенко налічує 34 пам'ятки III — початку I ст. до н. е.¹², К. Ф. Смирнов назвав значно більшу цифру — близько 50 пунктів¹³. Така розбіжність у цифрах відбиває не тільки рівень дослідженості території в різні роки, але й різноманітність поглядів авторів на датування та культурну атрибуцію пам'яток, що досліджувалися, та, остаточно, їхні точки зору на вирішення проблеми.

У статті, видрукованій спільно з С. В. Поліним, ми докладно проаналізували ті з комплекси, які були віднесені до ранньосарматських помилково, тоді як у дійсності належали до пізньої бронзи, кімерійській, скіфській культурі, або ж були сарматськими, але пізнішого часу¹⁴. Таких комплексів у добірці М. П. Абрамової — К. Ф. Смирнова — В. І. Костенко виявилось 16. З іншого боку, розкопки останніх двадцяти років дали серію ранньосарматських пам'яток, які не увійшли до реєстрів вказаних дослідників. Проаналізувавши весь наявний матеріал з питання, я дійшов висновку, що дійсно ранньосарматськими пам'ятками II—I ст. до н. е.* можна вважати 61 комплекс (поховань та випадкових знахідок). Далі пропонується типолого-хронологічний аналіз цих пам'яток.

Переважає більшість ранньосарматських старожитностей Північного Причорномор'я репрезентована похованнями. Деяка частина їх зруйнована та знайдена випадково. Окрему групу становлять т. зв. «скарби», що, на думку більшості дослідників, також є рештками зруйнованих поховань. Щодо характеру останніх, то далі ми побачимо можливість дещо іншого підходу до проблеми. Ареал ранньосарматських пам'яток практично обмежується Лівобережжям Дніпра (рис. 1). Північною їх межею є лісостеп басейнів Сули, Псла та Ворскли, де зустрічаються поодинокі пам'ятки цього часу,

* Я користуюсь хронологією ранньосарматського періоду, запропонованою А. С. Скрипкіним та С. В. Поліним.

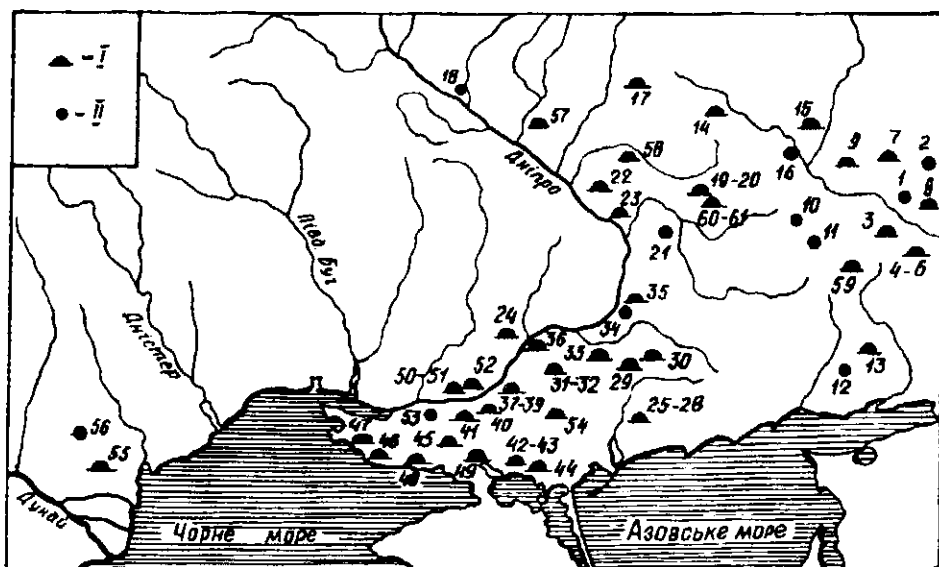

Рис. 1. Ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я: 1 — Смольянинова, 2 — Старабильськ; 3 — Фрунзе; 4—6 — Олександрівськ; 7 — Нижньобараниківка; 8 — Царівка; 9 — Ставки; 10 — Гришине; 11 — Михайлівка; 12 — Квапине; 13 — Василівка; 14 — Роздольське та Новосідки; 15 — Балаклія; 16 — Покровське; 17 — Махувівка; 18 — Жовнин; 19 — Терни; 20 — Преображенка; 21 — Булахівка; 22 — Соколове; 23 — Підгородне; 24 — Кут; 25—27 — Аккермень I; 28 — Шевченко; 29 — Заможне; 30 — Виноградне; 31—32 — Велика Білозірка; 33 — Балки; 34 — Янчокрак; 35 — Запоріжжя (Дніпробуд); 36 — Бабине; 37—39 — Каїри; 40 — Василівка; 41 — Привільне; 42—43 — Громівка; 44 — Сергіївка; 45 — Брильовка; 46 — Садове; 47 — Чорноморське; 48 — Володимирівка; 49 — Каланчак; 50—51 — Львове; 52 — Бургунка; 53 — Солонці; 54 — Чехівка; 55 — Холмське; 56 — Твардиця; 57 — Велика Махувівка; 58 — Пролетарське; 59 — Новолуганське; 60—61 — Жемужне.

південною — узбережжя Чорного та Азовського морів (за винятком Криму). На сході ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я зникають із синхронними та однокультурними пам'ятками басейну Дону, найзахіднішою частиною яких вони і є. Західна межа поширення розглядуваних пам'яток проходить по Дніпру. На його правому березі, до того ж у безпосередній близькості до річки, містяться лише три пункти: Кут, Львове, Бургунка. Далі на захід, між Дніпром та Дністром пам'яток цього часу немає. Єдине поховання біля с. Тимофіївки у Побужжі, визначене свого часу як сарматське I ст. до н. е.¹⁵, дещо невірне за звичасм та начинням, тому зараз не може бути залученим до аналізу. І аж у пониззі Дунаю є два комплекси, які хронологічно та типологічно збігаються з розглядуваними пам'ятками: Холмське¹⁶ та Твардиця¹⁷ (до їхнього історичного навантаження ми повернемося далі). Таким чином, топографія загального масиву пам'яток свідчить, що до рубежу нашої ери сарматські племена мешкали у межиріччі Дону та Дніпра. Це досить впевнено зіставляється з повідомленням Страбона — «...рівнини між Танаїсом та Борисфеном».

Майже єдиним є тип та характер пам'яток — впускне поховання в кургані (у випадках, коли стратиграфічну ситуацію простежено). Ця обставина цілком збігається з ситуацією у східніших регіонах¹⁸, тобто ми бачимо сталий поховальний звичай від Волги до Дніпра. Переважною конструкцією поховальної споруди є проста підпрямокутна яма, що теж характерно для синхронних поховань на Сході. Та обставина, що деяка кількість поховань знайдена, як пишуть, «у насипі» (тобто обриси поховальної споруди не простежувались), не повинна викликати сумнівів. Як показує польова практика, найчастіше не простежена в насипі поховальна споруда була тою ж таки звичайною ямою, камерні могили завжди фіксуються більш-менш чітко. Таким чином, виділяти поховання «в насипі» в окремий тип, як це іноді робиться¹⁹, певірно з позицій як методичних, так і просто здорового глузду — в якихось

же ямах цих небіжчиків було поховано?! Отже, майже єдиним типом поховальної споруди ранніх сарматів Північного Причорномор'я була видовжена яма прямокутної або близької до неї форми (рис. 2). Одного разу (Жемчужне) поховання було здійснене в катакомбі з круглою вхідною ямою та довгою вузькою камерою. Такі могили вважаються досить рідкісними для ранньосарматської культури. Проте в останні роки в Прикубанні (неопубліковані розкопки О. М. Гея) та на Ставрополлі²⁰ досліджена репрезентативна група ка-

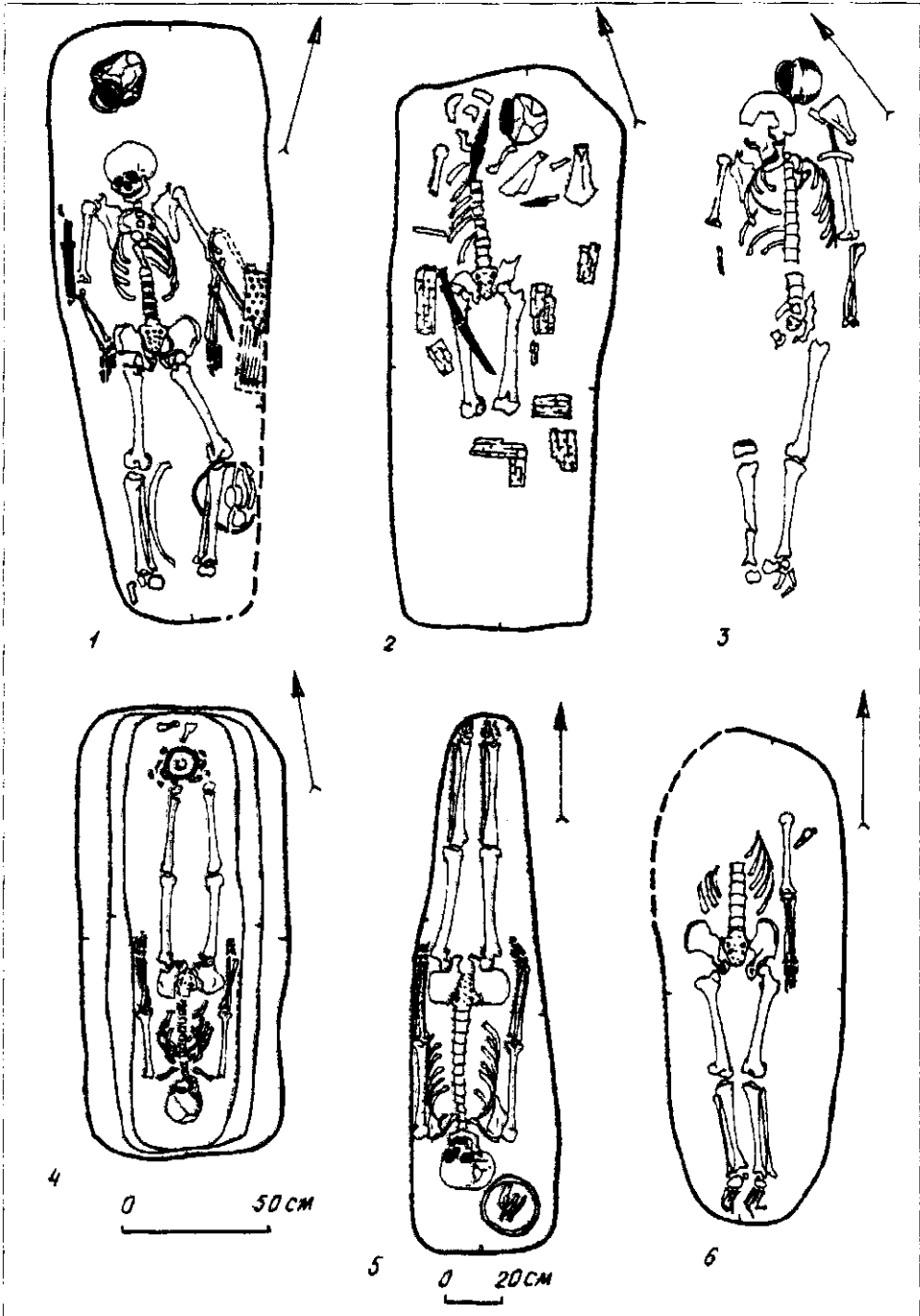

Рис. 2. Поховальний звичай у ранніх сарматів: 1 — Виноградне, к. 31, п. 1; 2 — Сергіївка, к. 4, п. 17; 3 — Чорноморське, к. 1, п. 5; 4 — Аккермень — I, к. 2, п. 5; 5 — Каїри, к. 1, п. 22; 6 — Володимирівка, к. 1, п. 8.

такимб II—I ст. до н. е. (могильники Греки I, II, Малаї), типологічно подібних до нашої. Незвичайна форма вхідної ями поки що не має аналогій (хіба що в пізньосарматській культурі), але це, здається, — питання часу.

Через те, що більшість досліджених поховань була розташована неглибоко в насипі, решта деталей поховального звичаю майже не збереглася та фіксувалася погано. У кількох випадках відзначено дерев'яне та кам'яне перекриття могил, рештки якоїсь рослинної (білий тлін) підстилки або кошми чи шкіри (коричневий тлін). В Сергіївці та Білозерці небіжчика було покладено у ґратчасту труну, в Нижньо-Бараниківці та Царьовці — у колоду. Ці звичаї відомі на батьківщині сарматів — у Поволжі — в прохорівський час²¹. Більшість поховань супроводжувалась напутньою їжею — кістками вівці, поруч з якими обов'язково був залізний ніж.

З 47 поховань, орієнтація яких зафіксована, більше половини (34) було орієнтовано у північному секторі, п'яту частину (10) — у південному і лише три поховання — у східному. Як бачимо, серед ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я домінує орієнтація у північному секторі (не виключено, що ця цифра може бути й більшою, адже орієнтація частини пам'яток невідома). Ця обставина є однією з найважливіших особливостей ранньосарматських пам'яток України, й на тлі майже суцільної орієнтації синхронних поховань східних територій у південному секторі вона викликала інтерес²², проте не знайшла пояснення. Мені доводилося викладати свої думки з цього приводу²³, тому, щоб не повторюватися, тут нагадаю лише висновки. На схід від Дону, у його пониззях виявлено компактну групу пам'яток, синхронних українським, що теж розрізняються від загальної маси орієнтацією у північному секторі²⁴ (далі на схід така орієнтація майже не зустрічається). Зближують ці дві групи й інші риси поховального звичаю. В обох — поховання впускні, напутня їжа міститься частіше в головах могили (в синхронних південноорієнтованих — частіше в ногах), схожий склад та розміщення начиння. Донські могили з північною орієнтацією розрізняються лише деталями: так, там частіше зустрічаються люстри IV типу за А. М. Хазановим (з валиком по краю та ручкою-штирем), переважають фібули «неапольського» варіанту середньолатенської схеми I ст. до н. е., на відміну від скріплених типу В-Костшевський, які є частими на Україні. Остання обставина, ймовірно, діагностує різні напрямки зв'язків: пізньоскіфський Крим для донської групи та бастарни культури Поянешти-Лукашівка для причорноморської. Я поки що змушений залишити відкритим питання про походження цієї важливої риси поховального звичаю. Пошуки її джерел у традиційному напрямку — на сході — не дають певної кількості прототипів. Здавалося б донський масив північноорієнтованих пам'яток має за часом передувати причорноморському, зважаючи на традиційний напрямок сарматських міграцій на захід. Проте найчіткіше датуючі речі — фібули «неапольського» варіанту — дещо молодші за поширені на Україні скріплені. Створюється враження про, принаймні, синхронність обох масивів. Таким чином, це важливе питання ще чекає свого вирішення. Щодо племінної належності північноорієнтованих ранньосарматських пам'яток, то за територію та часом вони збігаються з відомостями про роксолан, з якими я й запропонував їх отожднювати²⁵.

Крім північноорієнтованих, у Північному Причорномор'ї є й поховання II—I ст. до н. е., орієнтовані у південному секторі, хоча їх значно менше. Чи не могли вони бути залишені язигами, що теж мешкали тут у ці часи? Цікаво, що найраніші поховання в басейнах Дністра й Нижнього Дунаю (тобто саме там, де відзначають язигів на початку I ст. н. е. античні автори, зокрема, Овідій), орієнтовані в південному секторі. Саме ці пам'ятки (Острівець, Холмське, Біляївка, Безени, Старі Дубосари) пов'язують з язигами М. Б. Щукін²⁶ та В. І. Гросу²⁷. Дуже цікаві результати дають спостереження за сарматськими пам'ятками Угорщини, де античні автори впевнено локалізують язигів. З I до IV ст. н. е. орієнтація в південному секторі переважає в угорських могилах. З іншого боку, в Північно-Західному Причорномор'ї, починаючи з середини I ст. н. е. (час відкочування язигів до Альфольда) південна орієнтація майже зникає й домінує північна (що, в свою чергу, збігається з

появою відомостей про роксолан). Ймовірно, відносна ізоляція язигів у Тисо-Дунайському межиріччі та нечастий приток одноплемінників зі сходу сприяли консервації у середовищі альфьольдських сарматів звичаїв предків, у тому числі й орієнтації у південному секторі*.

Неважко помітити, що запропонована ідентифікація південноорієнтованих поховань з язигами вступає у деяку суперечність із загальновизнаною належністю таких поховань Подоння-Поволжя аорсам. При її розв'язанні можна запропонувати міркування у двох напрямках. Перше — ця гіпотеза хибна і орієнтація не може використовуватись при племінній ідентифікації сарматських поховань. Але мені здається, що наведена вище аргументація залишає цій гіпотезі право на існування. До того ж, свого часу ця ознака була підставою для виділення пам'яток іншого сарматського племені — сіраків²⁸, і це ні в кого не викликало сумніву. Друге: язиги і аорси мали звичай однаково орієнтувати своїх небіжчиків. Це цілком можливо, адже і ті й інші були сарматами, тобто мали спільне походження. Тут треба згадати, що, на думку деяких дослідників, язиги походять від савроматського племені язаматів (яксаматів, іксібатів, різних історичних джерел)²⁹. Цей етнікон побутує аж до перших століть нашої ери і пов'язується саме з пониззям Дону. І хоча прямий генетичний зв'язок між савроматами та аорсами (носіями прохорівської культури) заперечується більшістю дослідників, загальна спорідненість цих східноіранських народів є очевидною. Отже, ми не можемо відкинути гіпотезу про можливу спільність деяких поховальних звичаїв споріднених за походженням племен язигів та аорсів.

Закінчуючи аналіз поховального звичаю ранньосарматських пам'яток України, треба додати, що серед них досліджені і чоловічі, і жіночі, й дитячі поховання. Антропологічні визначення у більшості випадків з різних причин не провадилися, але за складом начиння принаймні 16 поховань впевнено визначаються як чоловічі. Ця цифра становить 1/3 загального масиву та відповідає звичайній демографічній ситуації. Інакше кажучи, ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я відбивають картину сталого мешкання повноцінного у демографічному плані населення, а не є свідомством того, що «сарматы, проникнув в самые отдаленные места Левобережья Днепра, еще не освоили захваченных территорий»³⁰. Та обставина, що на сході причорноморські пам'ятки межують із синхронними та спорідненими пам'ятками Подоння, які, в свою чергу, не розрізняються з такими ж поволзькими, є, на мою думку, підтвердженням того, що причорноморські поховання є найзахіднішою групою пам'яток II—I ст. до н. е. єдиного сарматського світу.

Матеріальна культура ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я є типовою для всієї культурно-історичної області. Зброя, знайдена в 16 похованнях, репрезентована мечами та кинджалами із серпоподібним (Гришине, Велика Білозерка, Терни, Жсмчужне, Пресображенка, Сергіївка, Виноградне) наверх, в Брильовці знайдено довгий меч із руків'ям-штирем (рис. 3, 1—5). Свого часу меч з Привольного був визначений як такий, що мав кільцеве навершя³¹. Це визначення було зроблене на підставі звітних даних тому, що саме навершя було зруйноване при розкопках. Нещодавно меч з Привольного був досліджений ретельніше, й виявилось, що навершя швидше було серпоподібним, ніж кільцевим. Таким чином, не можна стверджувати впевнено, що мечі із кільцевим навершям з'явилися у Північному Причорномор'ї у II ст. до н. е.

Вістря списів знайдені в 6 похованнях. Вони всі однотипні — із листо-подібним пером та втулкою середньої довжини. На деяких втулках є характерне потовщення — упор (рис. 3, 6, 7). Як вже згадувалося, така зброя хронологічно нейтральна, а типологічно не розрізняється з пізнішими зразками.

Вістря стріл є поодинокими знахідками в ранньосарматських похованнях. Вони походять з Олександрівська та Квашина, де знайдено по одному зразку, лише у Виноградному досліджені рештки шкіряного, прикрашеного бронзовими платівками, сагайдака, що містив близько 10 вістер стріл (рис. 3, 8). Всі зразки залізні, втулкові (у Виноградному в наборі був один черешковий).

* Ця точка зору збігається з думкою угорських дослідників В. Кульчар та Е. Іштванович.

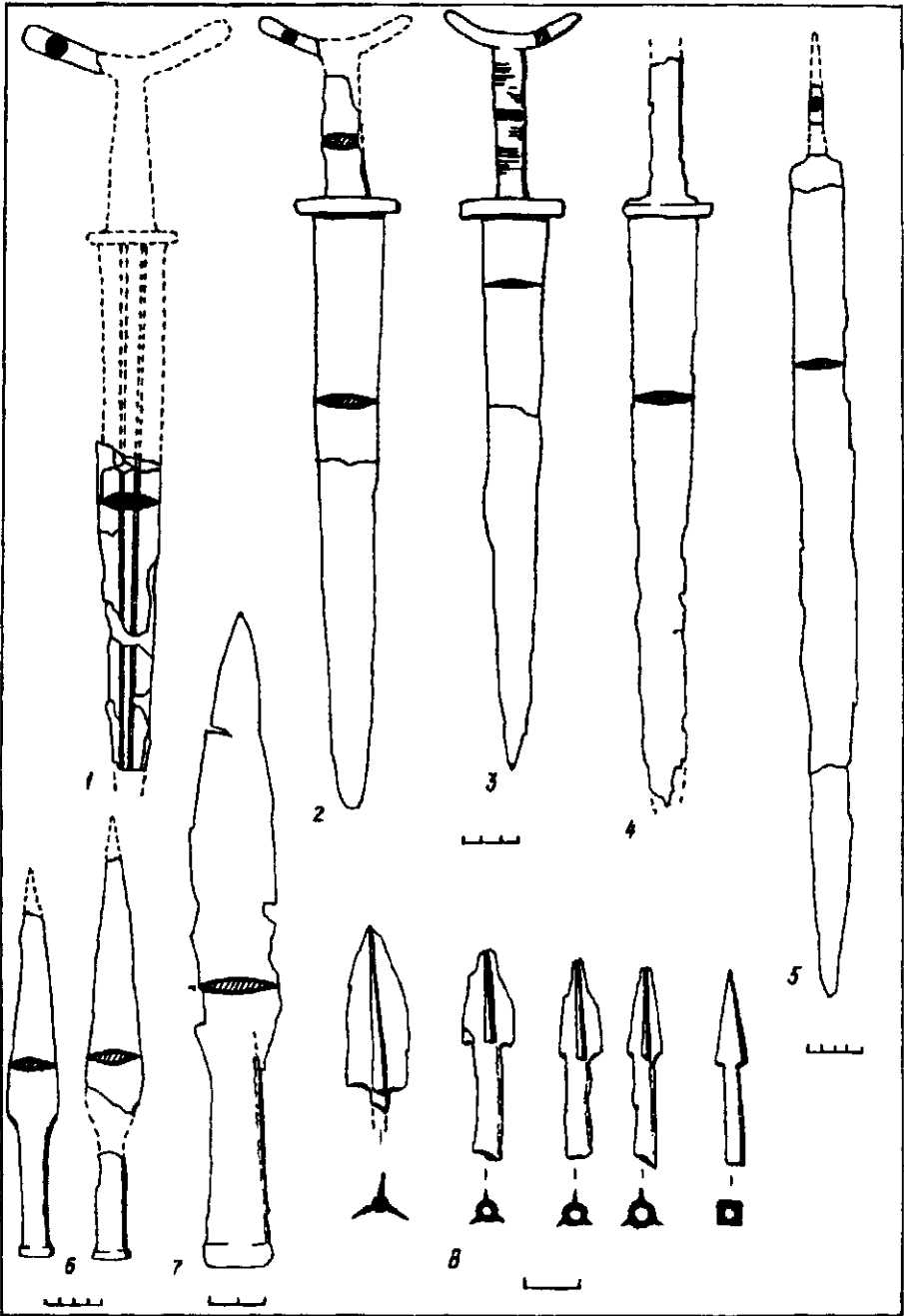

Рис. 3. Зброя з ранньосарматських поховань: 1, 8 — Виноградне, к. 31, п. 1; 2, 7 — Сергіївка, к. 4, п. 17; 3 — Терни, к. 4, п. 20; 4 — Привольне — I, к. 1, п. 1; 5 — Брильовка, к. 16, п. 1; 6 — Садове — I, к. 2, п. 1.

Вістря з Олександрівська має ромбічну пласку голівку, решта — трилопатеві, є одне чотиригранне (Виноградне). Така зброя дуже поширена в ранньосарматських пам'ятках Європи. Датуються подібні вістря досить великим періодом — від II ст. до н. е. до I ст. н. е.³²

Захисна зброя репрезентована рештками обладунку з Булахівки, тип якого встановити не можна. У насипах курганів поблизу Мелітополя³³ та с. Привілля на Донбасі³⁴ знайдено бронзові італійські шоломи типу Монтефортіно (рис. 4, 1, 2). Як було доведено, вони застосовувались сарматами під час Мітрідатових війн початку I ст. до н. е.³⁵

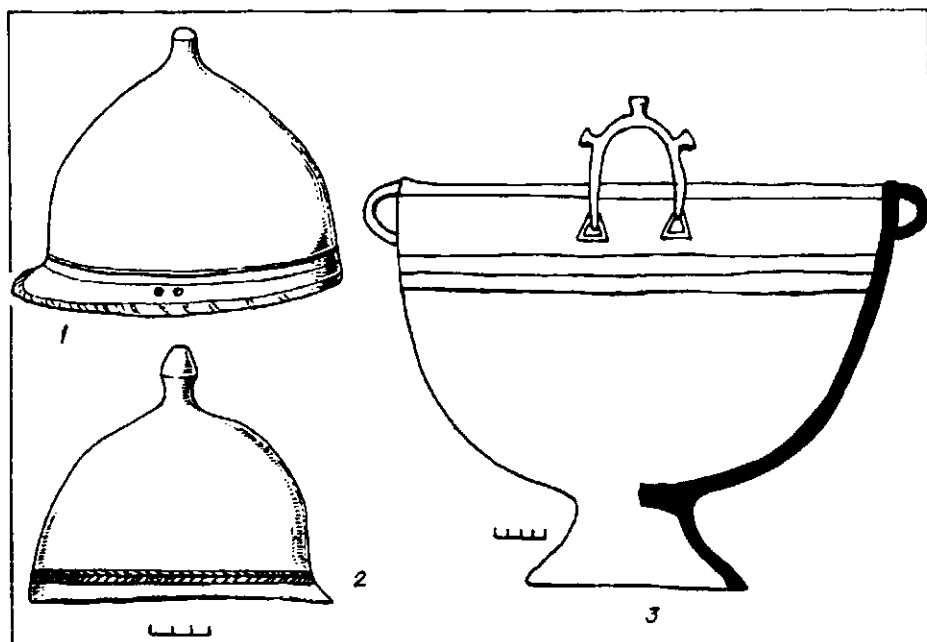

Рис. 4. Речі з ранньосарматських пам'яток: 1 — Мариуполь; 2 — Привілля; 3 — Булахівка.

У 6 випадках знайдено кінське спорядження. Це вудила, псалії (Квашино, Балаклея) та срібні позолочені фалари (Старобільськ, Балаклея, Янчокрак, Твардиця, Булахівка). Вудила з Квашина мають перевиті гризла та рештки хрещатих псаліїв. Таке спорядження в ранньосарматський час було найпоширеніше на Кубані серед сіраків та меотів³⁶. Дугоподібні псалії з кулястими кінцями відомі в синхронних комплексах з Антипівки та Клименкова³⁷, а своєрідний псалій із зооморфними кінцями має аналогії у Нововасилівці³⁸ (про цей комплекс йтиметься далі). Срібні позолочені фалари найчастіше мають рослинний або зооморфний декор. Вони однотипні, неодноразово досліджувались³⁹ та мають широке коло аналогій. Вважається, що такі фалари греко-бактрійського походження.

У більшості комплексів знайдено керамічні посудини. Ліпні горщики за чисельністю поступаються гончарним. Вони різноманітних форм (із сферичним тулубом, тюльпаноподібні, «скіфоїдної» форми), що взагалі характерно для сарматського ліпного посуду. На горщику з Дніпробуду є типовий для прохорівської кераміки орнамент з потрійних звисаючих ліній (рис. 5, 1). Серед гончарної кераміки переважають глеки боспорського виробництва, деякі з типовими для цього часу перевитими ручками. Поодинокими є знахідки бальзамаріїв, канфарів, мисок (рис. 5, 10—12). Античний посуд належить до II—I ст. до н. е. та використовується для датування деяких поховань.

У Булахівці знайдено бронзовий казан (рис. 4, 3). Аналогічні вироби в цей час найбільш поширені серед прикубанських сіраків⁴⁰.

Однією з найчастіших категорій знахідок у ранньосарматських похованнях України є фібули. Звичайно це дротяні скріплені фібули середньолатенської схеми, «неапольського» варіанту, шиткова зарубинецька, дві брошки — поліхромна та бронзова чеканна, поодинокі знахідки фібул воїнського типу та з пластинчастим корпусом пізньолатенської схеми. Майже всі вироби бронзові, але з Смолянїнової та Солонців походять коштовні золоті зразки.

Фібули є, мабуть, єдиним видом знахідок, за якими досить вузько датується ця група. Особливо це стосується скріплених середньолатенських. Вони репрезентовані кількома варіантами: великі з дугоподібною спинкою (В-Костшевський), такі ж, але менші за розміром, один виріб має ввігнуту спинку. Традиційно вважалося (з оглядом на хронологію Я. Фліпа), що фібули цього типу датуються кінцем II—I ст. до н. е., а деякі зразки навіть I ст. н. е.⁴¹. Проте останні дослідження європейських фахівців довели, що

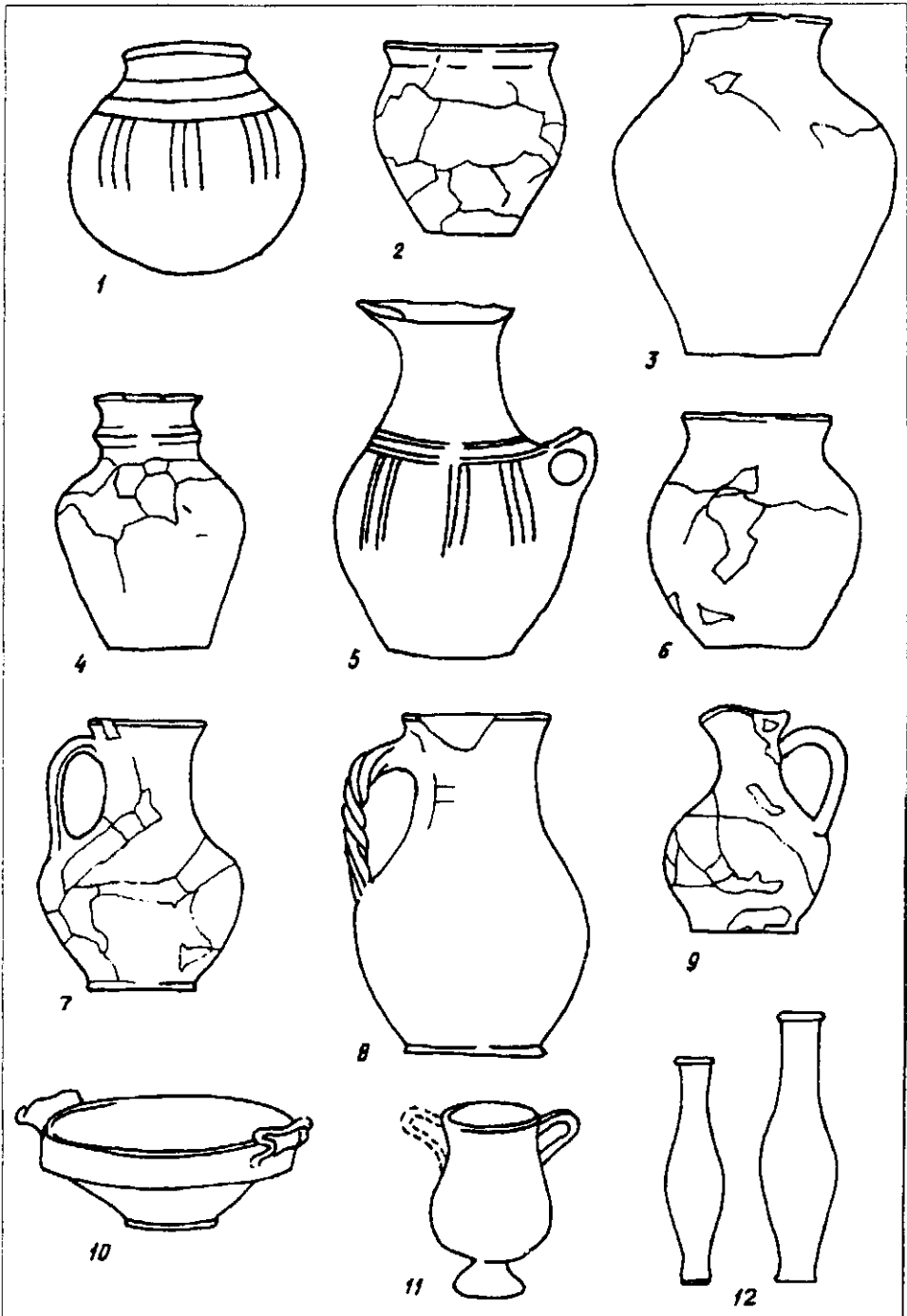

Рис. 5. Кераміка з ранньосарматських поховань: 1 — Дніпробуд, к. 26, п. 1; 2 — Сергіївка, к. 4, п. 17; 3 — Громівка, к. 2, п. 2; 4, 6 — Львове, к. 6, п. 1; 5 — Каїри, к. 1, п. 24; 7 — Садове — I, к. 2, п. 1; 8 — Велика Білозірка, к. 2, п. 1; 9 — Громівка, к. 2, п. 1; Аккермень — I; 10 — к. 2, п. 5; 11 — к. 3, п. 8; 12 — Соколове, к. 1, п. 3.

скріплені фібули побутують, починаючи з кінця III ст. до н. е. Знайдені в ранньосарматських похованнях України вироби хронологічно різні. Так, великі типу В-Костшевський (рис. 6, 1) датуються першою половиною II ст. до н. е.⁴². Тому дату могил, в яких вони знайдені, навіть враховуючи можливе запізнення (відносно Європи) побутування виробів, не можна обмежувати лише кінцем II—I ст. до н. е. Остання дата припустима для комплексів з Чор-

номорського, Холмського, Макухівки, де виявлені менші за розміром скріплені фібули (рис. 6, 2) та Каланчака, фібула з якого має вигнуту спинку (рис. 6, 6) — такі варіанти дещо пізніші за вироби типу В-Костшевський⁴³. До I ст. до н. е. належать комплекси з Солонців та п. 13 к. 11 могильника Аккермень I (рис. 6, 3, 5). Золота фібула (аналогій немає, ймовірно, штуч-

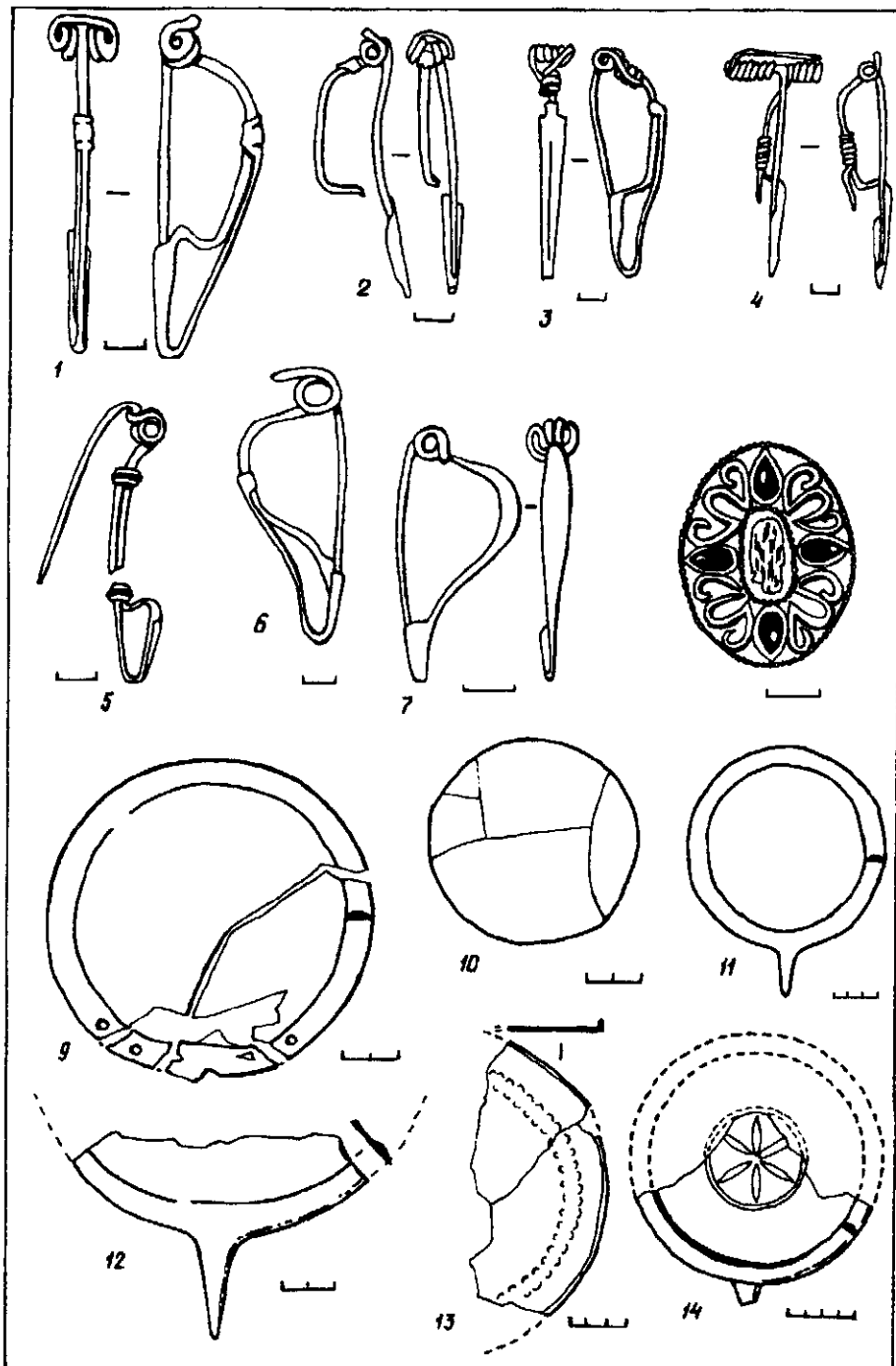

Рис. 6. Фібули та люстра з ранньосарматських поховань: 1 — Васиївка, к. 1, п. 4; 2 — Чорноморське, к. 1, п. 5; 3 — Аккермень I, к. 11, п. 13; 4 — Ставки; 5, 7, 9 — Солонці; 6 — Каланчак, к. 1, п. 10; 8 — Смолянинова; 10 — Львове, к. 1; 11 — Роздольське та Новосілки; 12 — Царівка, к. 2, п. 2; 13 — Фрунзе; 14 — Михайлівка.

ний екземпляр) з першого знайдена разом з бронзовою воїнського типу. Останні, за хронологією К. В. Каспарової, не побутували пізніше перших двох десятиліть I ст. н. е.⁴⁴. Зарубинецька фібула з могильника Аккермень I датована М. І. Вязьмітіною II—I ст. до н. е.⁴⁵, з чим не згодний А. К. Амброз, який датує її I ст. н. е.⁴⁶. Проте його хронологія, як вже йшлося, трохи завищена. У зарубинецькій культурі такі вироби належать до I ст. до н. е. — початку I ст. н. е.⁴⁷. Не викликає заперечень датування I ст. до н. е. комплексів з фібулами «неапольського» (рис. 6, 4) варіанту⁴⁸ (Ставки, Новолуганське, Покровське). Цікаво, що ці пункти територіально тяжіють до нижньодонської групи північноорієнтованих ранньосарматських пам'яток, де поширені подібні фібули.

Золота поліхромна брошка з Смольянинової (рис. 6, 8) має найближчу аналогію у Сіверському кургані кінця II—I ст. до н. е.⁴⁹. Тим же часом датований В. І. Костенко комплекс із Соколового, де знайдено бронзову брошку з зображенням вершника⁵⁰.

Люстра знайдені у 18 комплексах (здається, що навіть при відсутності антропологічних визначень ця обставина побічно свідчить про жіночу належність похованих). Вони належать до кількох різних типів (рис. 6, 9-14), поширених у ранньосарматський час (класифікація А. М. Хазанова⁵¹). Найчастіше зустрічаються невеликі пласкі круглі неорнаментовані люстра VI типу, які побутують взагалі до першої половини II ст. н. е. Вперше такі люстра з'являються у комплексах III—II ст. до н. е. на Волзі. До речі поширення їх у причорноморських пам'ятках надає останнім певного місцевого забарвлення — адже на сході у II—I ст. до н. е. більш поширені великі люстра з потовщенням по краю й руків'ям-штирем (IV тип за А. М. Хазановим). На Україні таких виробів знайдено 4, причому 3 з них — у басейні Сіверського Дінця, тобто ближче до основного ареалу поширення люстер цього типу. Типологічно близькі до них вироби з гравірованою 6-пелюстковою розеткою на звороті (Михайлівка, Соколове, Жовнин). За хронологією М. Г. Мошкової (дещо заниженої), вони датуються III—II ст. до н. е.⁵². Вже йшлося, що, за останніми дослідженнями, хронологічні рамки прохорівської культури, отже, й побутування характерних для неї речей треба розширити до рубежу нашої ери⁵³. Це стосується й люстер, що розглядаються. Двома знахідками (с-ще Фрунзе, с. Пролетарське), репрезентовані люстра з прямовисним бортиком та гравірованим орнаментом на звороті (тип VII за А. М. Хазановим). Такі вироби, що датуються III—I ст. до н. е., пов'язані із меотами Прикубання⁵⁴.

Прикраси в ранньосарматських похованнях України відносно нечисленні, мабуть тому, що більшість пам'яток залишена посполитими. Діагностичними цю хронологічну групу виробами є золоті сережки з Смольянинової та Соколова (рис. 7, 1, 2), типові для останніх століть нашої ери⁵⁵. У деяких похованнях (Львове, Громівка) знайдені звичайні кільцеподібні бронзові сережки. За стилем декору та схемою близькі до пам'яток II—I ст. до н. е. з Херсонеса, Танаїса та Неаполя Скіфського золоті сережки з лев'ячою головою з Солонців (рис. 7, 3). У Солонцях та Холмському знайдено золоті та срібні спиралеподібні браслети, аналогічні яким є в похованнях II—I ст. до н. е. на сході⁵⁶. Втім, такі вироби побутують і пізніше (напр. Ногайчинський курган кінця I ст. н. е.). У Василівці виявлені золоті медальйони із зображенням Афродіти та лунниці пізньоелліністичного часу⁵⁷.

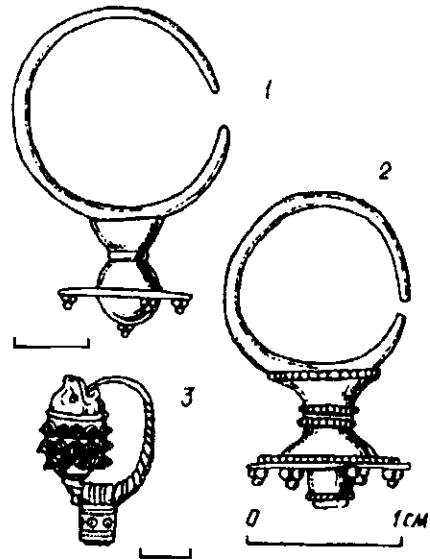

Рис. 7. Прикраси з ранньосарматських поховань: 1 — Смольянинова; 2 — Соколове, к. 1, п. 3; 3 — Солонці.

Поширеною категорією знахідок у похованнях, що розглядаються, є скляні, бурштинові, геширові намиста. Як правило, вони мають широку дату (півтора-два століття), але деякі (намистини з фінікійського скла з наліпним вічковим декором з Соколового) можуть використовуватись для типолого-хронологічного визначення цієї групи⁵⁸.

Нарешті, в ранньосарматських пам'ятках України незначною мірою репрезентовані такі нейтральні у хронологічному відношенні речі як залізні ножі, керамічні прясла, ліпні курильниці, кістяні проколки тощо. За браком місця я більш-менш докладно аналізував лише діагностуючі культуру речі, типолого-хронологічні індикатори, що поряд з ознаками поховального звичаю мають увійти до матриці ранньосарматської культури Північного Причорномор'я (такі матриці А. С. Скрипкін свого часу вдало назвав «реестрами»). Головними вимогами до складових частин таких реєстрів є їхня типовість для культури та хронологічний збіг.

Закінчуючи аналіз ранньосарматської культури, не можна не звернути увагу на вельми цікаву групу, або краще сказати, — коло пам'яток (свого часу вони одержали назву «скарбів»), що датуються цим же часом та поширені у степах від Дунаю до Кубані. Ці пам'ятки об'єднані не лише часом існування, а й сталими ознаками. Це — знахідки у насипах курганів (у випадках, коли умови знахідки простежено) певного складу речей: зброї, кінського спорядження та коштовних виробів. Часто весь комплекс міститься у казані або сітулі. Слідів поховання не виявлено. Серед прикрас вузди у цих комплексах зустрінуті характерні налобники, що я свого часу назвав «налобниками з гачком» та пов'язав ці пам'ятки з пізньоскіфською культурою⁵⁹. За 10 років, що минули з часу публікації цієї добірки, вона поповнилася ще кількома знахідками. Уважний аналіз цих пам'яток примушує зараз погодитися з критикою С. В. Поліна⁶⁰ щодо винятково пізньоскіфської належності комплексів з налобниками, хоча знахідка ливарної форми у Неаполі Скіфському та безумовний типологічний зв'язок з ранішими скіфськими налобниками V—IV ст. до н. е. говорять про те що, принаймні, частина їх виготовлялася та використовувалася пізніми скіфами. Певно, С. В. Полін має рацію й у тому, що речі, які входять до цих комплексів, побували у II—I ст. до н. е. Тому нижня дата (III ст. до н. е.), що була запропонована на підставі застарілих датувань, має бути спростована. Проте хотілося б звернути увагу на інші обставини.

Деякі з цих комплексів мають яскраве сарматське забарвлення. Так, казани (Бобуєць, Великоплоске, Булахівка) належать до типу, що в цей час відомий лише у прикубанських сірацьких пам'ятках (ст. Калінінська⁶¹, ст. Ярославська⁶², аул Кончукохабль⁶³, ст. Новотитарівська⁶⁴ — всі I ст. до н. е.). Казани цього типу за М. А. Боковенком, датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. Етнографічною ознакою сіраків є хрещаті псалії (Нововасилівка, Великоплоске, Квашино). Аналогії стрижнеподібним налобникам з гачком (Мар'ївка, Бравічени) теж походять з кубанських пам'яток⁶⁵. Речі латенського походження (шоломи Монтефортіно, сітули типу Баргфельд) з курганів на території Східної Європи пов'язуються з сарматами⁶⁶. Дугоподібні псалії (Великоплоске, Нововасилівка, Антипівка, Клименків) та срібні фалари (Бравічени, Нові Бедражі, Ахтанізівська, Антипівка, Клименків) поширені в цей час саме у сарматів. Вельми цікавим є й факт знахідок у Великоплоскому та Снігурівці уривків бронзового ланцюжка. Цей ритуал відомий лише в сарматських (сірацьких) пам'ятках Прикубання та взагалі на Північному Кавказі⁶⁷.

Таким чином, у комплексах з налобниками є, на мій погляд, достатньо ознак, щоб пов'язати їх з сарматами (принаймні, ті, в яких ці ознаки наявні)*.

Не виключено, що ці своєрідні пам'ятки є свідченням короткого перебування у Північному Причорномор'ї сарматів у складі військ союзників Мітрідата VI Євпатора на початку I ст. до н. е. Оскільки за джерелами до

* Так у своїй доповіді на семінарі «Антична цивілізація та варварський світ» 1991 р. Є. С. Нефедова віднесла знахідку з Бобуєць до сарматів.

союзу входили й скіфи, то можливість запозичення форми налобника окреслюється досить впевнено. Взагалі, у воєнізованому кочовому суспільстві такі речі, як прикраси вузди або зброї запозичувалися швидко й охоче.

Комплекси з налобниками, у свою чергу, виявляють близькість до групи синхронних пам'яток Подоння-Прикубання⁶⁸, де також здебільшого у настипах курганів (без слідів поховання) знайдено шоломи, кінське спорядження (у тому числі й фалари), зброю, бронзовий посуд — казани та сітули. У наявності повний збіг з ознаками причорноморської групи, за винятком налобників з гачком. Останнє може пояснюватися тим, що такі налобники скіфського походження й були запозичені саме під час перебування сарматів на території Північного Причорномор'я (втім, це лише припущення — можливо, згодом налобники з гачком з'являться й на сході). Донські та кубанські пам'ятки цього типу пов'язуються із сарматами — учасниками Мітрідатових війн⁶⁹. Якщо вони однотипні з причорноморськими «скарбами» (а це, вірогідно, так), то останні мають бути залучені до кола ранньосарматських пам'яток.

Таким чином, вивчення історичних джерел та ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я наводить на думку, що опанування цього регіону сарматськими племенами почалося не раніше II ст. до н. е. Протягом цього та наступного століть сармати оселилися у степах між Доном та Дніпром. Поодинокі поховання II—I ст. до н. е. Дніпро-Дунайського межиріччя та «скарби» з фаларами й налобниками з гачком на цій території можуть бути пов'язані з сарматами — учасниками Мітрідатових війн. Відсутність ранньосарматських поховань у Криму свідчить про те, що він не входив до ареалу сарматських кочівок II—I ст. до н. е., хоча сармати й воювали там під проводом Тасія в союзі зі скіфським царем Палаком 112—110 рр. до н. е. Ймовірно, північнокримські степи в цей час контролювалися скіфами. Проривання сарматів за Дніпро аж до третьої чверті I ст. до н. е. стримувалося об'єднанням бастарнів та гетів (держава Бурбесті). Це підтверджує й карта Марка Агріпи, складена у середині I ст. до н. е.⁷⁰ — західний кордон Сарматії на ній проходить вздовж Дніпра.

Примітки

¹ Посилання на праці перелічених авторів та короткий аналіз їхніх поглядів на питання див.: *Полін С. В., Симоненко А. В.* «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 76—78.

² *Мачинский Д. А.* О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по данным античных источников // АСГЭ. — 1971. — Вып. 13. — С. 45.

³ *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — С. 40.

⁴ *Ростовцев М. И.* Амага и Тиргатао // ЗООИД. — 1915. — XXXII. — С. 58—77.

⁵ *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. — Пг., 1925. — С. 137, 138.

⁶ *Полін С. В.* Гатал — царь сарматский // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1989. — С. 122; *Лимберис Н. Ю., Марченко И. И.* Сиракский союз племен на Северном Кавказе // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 123—125.

⁷ *Каришковський П. Й.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — Т. 21. — С. 104, 105.

⁸ *Симоненко А. В., Лобий Б. И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991. — С. 76—79.

⁹ *Полін С. В.* Население северопричерноморских степей в III—II вв. до н. э. (этнополитический аспект). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1989. — С. 11.

¹⁰ *Полін С. В.* Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 28.

¹¹ *Абрамова М. П.* Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э. — I в. н. э. // СА. — 1961. — № 1. — С. 95—99.

¹² *Костенко В. И.* Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э. — III в. н. э. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981. — С. 18.

¹³ *Смирнов К. Ф.* Указ. соч. — С. 114.

¹⁴ *Полін С. В., Симоненко А. В.* «Раннесарматские» погребения... — С. 76—93.

- ¹⁵ Кубишев А. І., Симоненко О. В., Покляцький О. В. Про взаємовідносини сарматів та носіїв зарубинецької культури // Археологія.— 1987.— Вип. 58.— С. 59.
- ¹⁶ Гудкова А. В., Фокеєв М. М. Земледельці и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 23.
- ¹⁷ Любязне повідомлення В. С. Бейлекчі.
- ¹⁸ Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии, периодизации и этнополитической истории.— Науч. докл. докт. ист. наук.— М., 1992.— С. 16.
- ¹⁹ Костенко В. И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э.— III в. н. э.— Днепропетровск, 1986.— С. 61, 62.
- ²⁰ Мирошина Т. В. Сарматские погребения Александровского района Ставропольского края // КСИА АН СССР.— 1985.— Вып. 184.— С. 85—100.
- ²¹ Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры // САИ.— 1963.— Вып. ДІ—10.— С. 22.
- ²² Костенко В. И. Раннесарматский период...— С. 70.
- ²³ Симоненко О. В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 17—28.
- ²⁴ Глебов В. П. Сарматские погребения с северной ориентировкой III—I вв. до н. э. на Нижнем Дону // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 155, 156.
- ²⁵ Симоненко О. В. Роксолани...— С. 25.
- ²⁶ Щукин М. Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. н. э. в Центральной и Восточной Европе // СА.— 1969.— № 1.— С. 71.
- ²⁷ Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев, 1990.— С. 98.
- ²⁸ Виноградов В. Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // СА.— 1965.— № 1.— С. 118, 119.
- ²⁹ Максименко В. Е. О сарматской этнической принадлежности язаматов и языгов // Античная цивилизация и варварский мир в Подоенье-Приазовье.— Новочеркасск, 1987.— С. 38—40.
- ³⁰ Костенко В. И. Раннесарматский период...— С. 71.
- ³¹ Симоненко А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 141.
- ³² Симоненко А. В. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. до н. э.— III в. н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 73, 74.
- ³³ Reinecke P. Ein neuer Bronzehelm italischer form aus der Ukraine // Festschrift für Otto Tschumi.— Frauenfeld, 1948.— S. 93, 94.
- ³⁴ Звіт В. К. Кульбаки, І. І. Гнатка, В. І. Нікітіна за 1991 р. // НА ІА АН України.— С. 7, 8.— Рис. 46, 1.
- ³⁵ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Этруско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 124.
- ³⁶ Смирнов К. Ф. Сарматы...— С. 93; Лимберис Н. Ю. Конские погребения из могильника городища № 3 у хутора им. Ленина // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа.— Краснодар, 1988.— С. 36—53.
- ³⁷ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 240, 241.
- ³⁸ Там же.— С. 239.— Рис. 2, 2.
- ³⁹ Літературу див.: Смирнов К. Ф. Указ. соч.— С. 74, 75.
- ⁴⁰ Ждановский А. М. Новое погребение кочевников сарматского круга из Закубанья // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 109.
- ⁴¹ Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— ДІ — 30.— С. 13, 21.
- ⁴² Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 43.
- ⁴³ Dabrowska T. Op.cit.— S. 305; Михлин Б. Ю. Фибулы Беляусского могильника // СА.— 1980.— № 3.— С. 197.
- ⁴⁴ Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа // АСГЭ.— 1977.— Вып. 18.— С. 75.
- ⁴⁵ Вязьмитина М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП УРСР.— К., 1960.— Т. VIII.— С. 20.
- ⁴⁶ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 18.
- ⁴⁷ Каспарова К. В. Указ. соч.— С. 75.

- ⁴⁸ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 22.
- ⁴⁹ Анфимов Н. В. Древнее золото Кубани.— Краснодар, 1987.— С. 191; Амброз А. К. Указ. соч.— С. 30.
- ⁵⁰ Костенко В. И. Сарматы в междуречье Орели и Самары // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепрпетровск, 1979.— С. 125, 126.
- ⁵¹ Хазанов А. М. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА.— 1963.— № 4.— С. 59.
- ⁵² Мошкова М. Г. Памятники...— С. 42, 43.
- ⁵³ Симоненко О. В. Роксолани...— С. 22.
- ⁵⁴ Анфимов Н. В. Меото-сарматский могильник у ст. Усть-Лабинской // МИА.— 1951.— № 23.— С. 184—186.
- ⁵⁵ Костенко В. И. Сарматы в междуречье...— С. 125, 132.— Табл. 2, 6; Мошкова М. Г. Памятники...— Табл. 29, 33, 35.
- ⁵⁶ Скрипкин А. С. Два погребения раннего железного века из Прикубанья // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 218.
- ⁵⁷ Михлин Б. Ю. Сарматское погребение в Южном Донбассе // СА.— 1975.— № 4.— С. 290.
- ⁵⁸ Смирнов К. В. Сарматы...— С. 107.
- ⁵⁹ Симоненко А. В. О позднескифских налбониках...— С. 244.
- ⁶⁰ Полин С. В. Население северопричерноморских степей...— С. 72 сл.
- ⁶¹ Марченко И. И. Впускные сарматские погребения Правобережья Кубани // Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа.— Краснодар, 1984.— С. 52.
- ⁶² Гущина И. И., Засецкая И. П. Погребения зубовско-воздвиженского типа из раскопок Н. И. Веселовского в Прикубанье // Археологические исследования в РСФСР.— Тр. ГИМ.— 1989.— № 70.— С. 84.
- ⁶³ Дитлер П. А. Комплекс из кургана вблизи аула Кончукохабль // Материалы по археологии Адыгеи.— Майкоп, 1972.— Т. 3.— С. 67.
- ⁶⁴ Козенкова В. И. Комплексы сарматского времени из ст. Новотитаровской (Краснодарский край) // Северный Кавказ в древности и в средние века.— М., 1980.— С. 78.
- ⁶⁵ Гущина И. И. К вопросу о датировке и этнической принадлежности некоторых впускных захоронений в курганах Прикубанья, исследованных Н. И. Веселовским в 1900 г. // История и археология сарматов.— М., 1983.— С. 95.
- ⁶⁶ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч.— С. 124.
- ⁶⁷ Ждановский А. М. К истории сиракского союза племен (по материалам курганных погребений Среднего Прикубанья) // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1990.— С. 37.
- ⁶⁸ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч.— С. 117—135.
- ⁶⁹ Там же. — С. 124.
- ⁷⁰ Подосинов А. В. Дакия и Сарматия на карте Марка Випсания Агриппы // Этногенез народов Юго-Восточной Европы. Этнолингвистические и культурно-исторические взаимодействия Балкан и Циркумпонтийской зоны.— Тез. докл. междунар. симпозиума «Античная балканистика 7».— М., 1988.— С. 40.

А. В. Симоненко

РАНЕСАРМАТСКИЙ ПЕРИОД В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Точки зрения исследователей на время и характер появления сарматов западнее Дона весьма противоречивы: конец IV — начало III в. до н. э. (Д. А. Мачинский, Т. Сулимирский, А. Н. Щеглов), вторая половина III в. до н. э. (М. И. Ростовцев, К. Ф. Смирнов, В. И. Костенко) II—I вв. до н. э. (Я. Харматта, М. П. Абрамова, С. В. Полин). Непредвзятый анализ древних текстов свидетельствует, что достоверные сведения о пребывании сарматов в Северном Причерноморье не старше II в. до н. э. («География» Страбона и декрет в честь Диофанта). Археологические источники представлены 61 комплексом (впускные погребения и случайные находки), дата которых также не выходит за пределы II—I вв. до н. э. Некоторые погребения, датированные К. Ф. Смирновым и В. И. Костенко III в. до н. э., отнесены к раннесарматским ошибочно.

В раннесарматских погребениях Украины превалирует ориентация в северном секторе. Предлагается идентифицировать их с роксоланами. Немногочисленные по-

гребеня с ориентацией в южном секторе по ряду признаков могут быть связаны с языгами.

Материальная культура раннесарматских памятников Северного Причерноморья практически не отличается от более восточных регионов (мечи с серповидным навершием, фалары и другие детали конского убора, керамика, украшения). Характерной особенностью причерноморских памятников является широкое распространение фибул среднелатенской схемы, зеркал VI типа (по А. М. Хазанову) и значительная доля античной керамики. Некоторые признаки своеобразных комплексов с налобниками с крючком позволяют поставить вопрос об их сарматской принадлежности.

Ареал раннесарматских памятников Северного Причерноморья — Днепро-Донское междуречье.

A. V. Simonenko

THE EARLY SARMATIAN PERIOD AT THE NORTH PONTIC AREA

Views of investigators as to the time and type of the Sarmatians' appearance westwards of the Don are rather polar: the end of the 4th and beginning of the 3d cent. B.C. (D. A. Machinsky, T. Sulimirsky, A. N. Shcheglov); the second half of the 3d cent. B.C. (M. I. Rostovtsev, K. F. Smirnov, V. I. Kostenko); the 2nd—1st cent. B. C. (J. Harmatta, M. P. Abramova, S. V. Polin). The unprejudiced analysis of the ancient texts shows that the reliable data about the Sarmatians' presence at the North Pontic area are dated not earlier than the 2nd cent. E. C. ("Geography" by Strabo and the Diophantes decree). The archaeological sources of this problem include 61 assemblages (introduced graves and findings by chance), date of which does not overstep the limits of the end and 1st cent. B.C. Some graves dated by K. F. Smirnov and V. I. Kostenko the 3d cent. B.C. are attributed to the Early Sarmatian period by mistake.

Orientation to the North sector prevails in the Early Sarmatian graves of Ukraine. They are suggested to be identified with Roxolani Rare graves oriented to the South sector may be attributed to Yazyges according to some properties.

Material culture of the Early Sarmatian relics of the North Pontic area does not practically differ from it in the East regions (swords with a crescent-shapedommel, phalerae and other horse-harness, pottery and decoration). Wide spreading of fibulas of the MidLa Tene scheme, mirrors of the 4th type (after A. M. Khazanov) and of antique pottery is a definite peculiarity of the North Pontic relics Central attributes, of original assemblages which include hook-shaped forehead plates permit disputing their Sarmatian belonging. The territory of the Early Sarmatian relics of the North Pontic area embraces the lands between the Don and the Dnieper.

Одержано 30.12.92

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕБЛІВ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

М. С. Сергеева

У статті розглядаються питання, пов'язані з реконструкцією інтер'єру південноруського міського житла X—XIII ст.

Давньоруські меблі зрідка привертали до себе увагу дослідників. З XIX ст. в науці панувала точка зору про консервативність і незмінність інтер'єру народного житла з давніх часів¹. Це було пов'язано з відсутністю археологічних даних, можливості писемних джерел у цьому питанні дуже обмежені. Внаслідок цього, навіть у праці М. М. Вороніна (кінець 40-х рр.) спеціально

© М. С. СЕРГЕЄВА, 1994